

Zakaj judovstvo ne mara rezanih podob ali kako je prepoved upodabljanja vplivala na judovsko duhovnost?

Uvod

Druga božja zapoved zapisana v Penta-tevhu ali Peteroknjžju, temeljnem tekstu judovskega izročila, se glasi: *Ne delaj si reza-ne podobe in ničesar, kar bi imelo obliko tega, kar je zgoraj na nebu, spodaj na zemlji ali v vodah pod zemljo!*¹ Besede Boga se zdijo jasne: Nič upodabljanja, nič slik ali kipov, kakršnokoli vizualno upodabljanje je prepovedano.² Omenjeno mesto ni edino, ki ga v hebrejski Bibliji najdemo na to temo, iz ponavljanja istega sporočila pa je mogoče razbrati pomembnost, ki ga je to imelo za ljudi, katerim je bilo naslovljeno.³ Omejevanje vizualnega ustvarjanja ter uporabe umetniških del je vsekakor zapustilo močno sled v judovski duhovnosti, bilo pa je tudi dovolj za izoblikovanje splošnega mnenja, da je prepoved upodabljanja skozi vso zgodovino ostala eden od osnovnih in nespremenljivih elementov judovstva. V resnici si niso bili Judje v razumevanju te zapovedi nikoli povsem enotni. Preden poskusimo razložiti vzroke za strogost Druge zapovedi, je prav, da se dotaknemo sociološko-zgodovinskega konteksta, v katerem je zapoved pravzaprav nastala.

Kontekst

Ljudstva, ki so poseljevala ozemlje starodavnega Izraela, so pripadala različnim religijam in so častila različne bogove. Kipi Baala, Aštoreta in Ašeraha ter ostalih lokalnih božanstev so vznikali ob oltarjih, po vrho-

vih svetih gričev, pod krošnjami svetih dreves in drugih posebnih mestih, kjer so jih ljudje častili. V domove in na dolga potovanja je ljudstvo jemalo *teraphim* – figure bogov zdravja in blaginje. Sporočilo Boga, ki se je Mojzesu razodel na gori Sinaj, je bilo vendarle popolnoma drugačno in nedvoumno: *Ne imej drugih bogov poleg mene!*⁴ To Prvo zapoved gre razumeti v neposredni povezavi z Drugo, torej s prepovedjo upodabljanja figure človeka, sonca, lune, zvezd, leva, tele, drevesa in vsega ostalega, kar bi ljudi spominjalo na čaščenje poganskih bogov in naravnih božanstev. Kljub vsemu je ljudstvo še naprej podlegalo tujim božanstvom. *Naredili so si ulito tele, se mu priklanjali, mu darovali in rekli: To so tvoji bogovi, Izrael, ki so te izpeljali iz egiptovske dežele!*⁵ Biblijski preroki so Izvoljeni narod vedno znova opozarjali, naj končno zapusti druge bogove, ter rotili k uničenju slehernih idolov. *Zlato tele* je postalo znamenje tistih, ki so pozabili na resničnega stvarnika, vzdrževalca in odrešitelja.⁶ Čaščenje idolov je bilo spoznano kot eno prvih znamenj splošnega nereda, kar je Mojzes preprosto imenoval z besedo *poraz*. Medtem je za Izraelce monoteizem postal pravilo, ki jih je kot Izvoljeni narod bistveno ločilo in razlikovalo od ostalih ljudstev.

Prepoved upodabljanja postane jasnejša, če predpostavimo vplivno moč, ki jo ima podoba na gledalca. To potrjuje biblijski odlomek iz Ezekijela: *Ti, sin človekov, si vzemi*

*opeko, jo položi predse in zariši na njej mesto, Jeruzalem! Potem ga oblegaj: zgradi okop proti njemu, nasuj nasip proti njemu, postavi tabore proti njemu ter krog in krog razpostavi oblegovalne ovne proti njemu! Nato si vzemi železno ponev in jo postavi kot železen zid med sebe in mesto! Potem upri svoj obraz vanj, kakor da je oblegan in ga ti oblegaš! To bo znamenje za Izraelovo hišo.*⁷ Tekst je bil napisan v Babilonu le sedem let pred uničenjem Salomonovega templja in je postal simbol ter prvo opozorilo začetka procesa neizbežnega padca mesta Jeruzalem.⁸ Po začasni umiritvi so vpadi rimskih in grških vojska Izraelce ponovno izpostavili nevarnosti poganskih vplivov. V tem času je bil uničen Drugi jeruzalemski tempelj, ena središčnih točk judovske identitete. V religijah okupatorskih narodov je mrgolelo božanstev, vizualna umetnost teh kultur je cvetela in kult telesa je zavzemal visoko mesto med Grki in Rimljani. V naslednjih stoletjih, ko sta krščanstvo in islam postala prevladujoči religiji na vsem ozemlju ali v okolici, kjer so živeli Judje, je izgledalo, da Izvoljeno ljudstvo preprosto izginja. Judje so se razpršili, mnogo se jih je izselilo ter se tako znašlo daleč od svojih domov. Čeprav so se v deželah gostiteljev običajno združevali v *kehillot*, izolirane otoke sredi tujih ljudstev, so bili stalno izpostavljeni vplivu kultur.⁹ Ti dejavniki so bili zadostni, da so judovske avtoritete ves čas spominjale na izročilo razodetih zapovedi. Tako so se med drugim prizadevale, da bi ljudi zadržale stran od upodabljanja vsega, kar bi kakorkoli spominjalo na sodobna krivoverstva ali na podleganje starim idolom, h katerim so se nekateri Judje v težavah vedno znova vračali.

Maimonides

V zapletenem socialno-kulturnem kontekstu stalnega strahu pred izgubo identitete in iskanja le-te sredi novih okoliščin se je v

srednjem veku pojavil *Moses Maimonides*.¹⁰ Ta si je zadal nalogo, da utrdi judovsko pravoverstvo tako, da jasno izrazi pravila in utemelji judovsko religijo z načeli filozofije grške antične šole, iz katere je sam izšel. Maimonidesov zakonik, lista s trinajstimi pravili naj bi postala uradni nauk judovskega verovanja in dejansko je veljal in velja kot vodilo ali vsaj močna opora mnogim judovskim skupnostim vse do današnjega dne. Stališče o upodabljanju je Maimonides izrazil v 3. pravilu: *Bog nima podobe*.¹¹ Judovski filozof je oporo našel v biblijskem odlomku Božjega razodetja Izvoljenemu ljudstvu: *Zelo pazite nase! Kajti nikakršne podobe niste videli tisti dan, ko vam je Gospod govoril na Horebu iz srede ognja*.¹² Maimonidesov zakon je pravzaprav samo razlaga Druge božje zapovedi. Bog nima fizičnega telesa, iz česar sledi, da je za človeka v kakršnemkoli antropomorficnem smislu nepredstavljiv. Maimonides je videl potrebo tudi po omejitvi vsega drugega upodabljanja, namenjenega za religiozno uporabo, saj po njegovo slike motijo molilčevo zbranost, vernikovo srce pa odvrčajo stran od Boga. Ta misel napeljuje k prepovedi vsega, kar na kakršenkoli način lako postane povod za čaščenje idolov. Ker se je Bog sam razodel z besedo in jo je naslovil lastnemu ljudstvu, velja, da je samo čista beseda tista, ki se lahko dotakne resničnega jezika Boga. Zapisano je: *Slišali ste zvok besed, niste pa videli nobene podobe, le glas ste slišali*.¹³ Torej nobena podoba ne more povedati česar koli o božji identiteti. Bog je en sam, On je več in edini, ki ga slavimo. Ker pa se preprosto ljudstvo s težavo obrača k neznane mu in neosebnemu Bogu, *Tora spregovori v jeziku človeških sinov*.¹⁴ To pomeni, da je jezik Tore neizogibno tudi antropomorficen. Čeprav se Bog v hebrejski Bibliji nikoli ne pojavi v fizični obliki, se ta vendarle pogosto razodeva kot nekdo, ki poseduje človeške attribute. Vsemogočni Bog je oče, bojevnik, ljubimec;

on je moder, jezen in ljubeč; on govori, medtem ko se giblje, stoji ali sedi pred svojim ljudstvom ...¹⁵ Ali ta imena in te podobe kažejo na to, da se Bog razodeva kot nekdo, ki je človeku podoben? So to vendarle samo atributi, ki nakazujejo na globljo resničnost Boga? Izgleda, da je Maimonidesovo stališče daleč od obojega. Po njegovem Tora govori v jeziku fizičnosti iz preprostega razloga, ker si pač običajni in slabše podučeni ljudje težko predstavljajo obstoj Boga, ne da bi imeli kakršnokoli oporo v vidnem svetu, katerega edino zares poznajo. Tako je ljudi potrebno razumeti kot bitja na potovanju; kot tiste, ki so šele na poti (s)poznavanja polne resnice o Bogu. Ljudstva naj bi tako počasi prehajala iz mnogoboštva k vidnemu telesnem Bogu, od tega pa k Bogu, ki ga je v končni fazi mogoče izrekati samo s tem, kar On ni.

Maimonidesovo stališče je razumljivo. Najprej opozori na problem človekove nesposobnosti, da bi opisal božjo bit in njeno resničnost, nato pa še na problematičnost religioznega jezika ter antropomorfizma, ki naj bi bil obvladljiv samo s predpostavko, da o Bogu pravzaprav ni mogoče ničesar reči. Judovski mislec je učenec platonске filozofije, blizu pa mu je tudi negativna teologija, ki je bila v tedanjem judovskem svetu lastna predvsem krogom *kabale*.¹⁶ Maimonides dodaja, da kdor je Jud, naj se drži Božjih zakonov, ki jih najde v Tori, katere bog ni osebni Bog, ampak izrecno in samo bog besede. V naporu, da bi Jude vrnil nazaj k takoi-menovanim virom, vzpostavi novo teorijo judovstva, po kateri označi za heretika vsakogar, ki veruje, da je Bog telesen, kar naj bi ga avtomatično izključilo iz judovske skupnosti. Vendarle je judaizem predvsem religija in izročilo celotne skupnosti Izraela, zaradi česar je pravkar omenjeni Maimonidesov pogled daleč od kakršnekoli klasične rabinske miselnosti, po kateri je Jud vsakdo, ki je Jud po materi ali se spreobrne v judovsko vero.

Potek misli, ki je predstavljen zgoraj, preprosto kaže na to, kako problematično je lahko kakršnokoli upodabljanje Boga. Čeprav se pogosto zdi, da je težava v vizualni umetnosti, slednje pravzaprav ne velja nič manj za konceptualno in besedno upodabljanje. Razmišljajoči, govoreči, kakor tudi upodabljaajoči človek se v kateremkoli trenutku lahko znajde pred čaščenjem *zlatega teleta*, na kar kaže stalna dialektična napetost med imanenco ter transcendenco v judovskem verovanju. Človek nekako slutí, da je ustvarjen, veruje v izročilo in si želi biti blizu Bogu, hkrati pa zaznava lastne meje, ki ga drže neizmerno oddaljenega in v boleči nedosegljivosti Boga. Paradoks najbolje izrazi pesem in molitev Jude Ha-Levija:

Gospod, kje naj te najdem?

Tako skrit in visok je kraj, kjer bivaš.

Kam naj sploh grem, ne da bi te tam našel?

*Ti, katerega ves svet je poln slave.*¹⁷

Upodabljaajoča umetnost v judovski praksi

Kljub pogosto dobesednem razumevanju Druge božje zapovedi nikakor ni mogoče reči, da se umetnost Judov ni dotaknila. Že sredi biblijskih tekstov najdemo odlomke, za katere se zdi, da dobesedno nagovarjajo k ustvarjanju lepega: *Napolnil sem ga z Božjim duhom, z modrostjo, razumnostjo in vednostjo za vsakršno delo, da napravi načrte za delo iz zlata, srebra in brona; za rezanje kamnov za vdelavanje, za rezbarjenje lesa, za opravljanje vsakršnega dela.*¹⁸ Iz tovrstnega biblijskega nagovora izvira judovska *hiddur mitzvah* ali *okraševanje* ali *olepševanje zapovedi*.¹⁹ Ta kaže na to, kako je že samo pripravljanje prostora, izdelava liturgičnih predmetov ter opremljanje svetih knjig, prazaprav sveto opravilo. V Knjigi kraljev beremo poročilo o gradnji Salomonovega templja. Prostor, namenjen svetim obredom je poln umetelnih oblik: *Na*

*obeh vratnicah iz oljkovine je vrezal kerube, palme in cvetne čaše ter jih prevlekel z zlatom; kerube in palme je obložil z zlato peno.*²⁰ Nadalje, Talmud opisuje lepoto Herodovega templja: *Nihče ni v življenju videl lepše stavbe, kot kdor je videl v popolnosti zgrajen Tempelj.*²¹

Rojstvo sinagoge kot prostora za molitev in ustanove namenjene študiju ter razpravam o izročilu, uničenje Drugega jeruzalemskega templja leta 70 p. Kr., rimske vojne ter posledično izgnanstvo mnogih Judov so bili ključni zgodovinski trenutki, ki so vplivali na razvoj rabinskega razumevanja prepovedi podob. Rabinski pogled na življenje je skozi

vso zgodovino temeljil na originalnih tekstih Biblije, Talmuda in Mišne. Nove okoliščine so spodbudile razširjena in poglobljena branja teh spisov, ter rabinsko literaturo vodila k novim razlagam upodablajoče umetnosti. Tako se ta dotakne vloge umetnika znotraj judovske religije in v širši skupnosti, išče idealno obliko in opremljenost stavbe, namenjene čaščenju Boga, odgovor na vprašanje, kako opremiti svete knjige ter oblikovati liturgične predmete, kako naj bi izgledal judovski dom in podobno.

Poglejmo nekaj primerov razvoja judovske rabinske misli o vizualnem upodabljanju. Pr-

Christoph Steidl Porenta: Novomašni kelih *Plečnikovo leto*.

votni zakoni o idolatriji niso prepovedovali samo judovskega čaščenje tujih bogov, ampak tudi vsakršno sodelovanje s tujci, ki so častili lastne bogove. Zaradi socialnega, političnega in verskega razvoja so bila pravila kasneje osvežena in prilagojena novemu času, kar je odprlo razpravo predvsem v judovskih skupnostih, ki niso živele na prvotnem ozemlju Izvoljenega ljudstva, ampak v drugih deželah tujih kultur.²² Tako je prišlo do tega, kar je bilo prej strogo prepovedano: sodelovanja in trgovanja s tujci in gostitelji, umetelnega izdelovanja predmetov, slikanja ali izdelave rezanih podob. To so bile nove dejavnosti, ki so mnogim Judom živčim v novih okoljih omogočila preživetje. Simbolična in estetska vrednost vsakdanjih, predvsem pa liturgičnih predmetov, se je iz islamske umetnosti in krščanskega okolja razširila tudi med Jude. Tako *Ma'aseh Efod* piše: *Vedno bi morali študirati iz lepih knjig, napisanih z lepo pisavo, ... in opremljenimi z okrasjem. ... Enako bi morali biti urejeni prostori za študij, tako, da bi ti sami po sebi v človeku povečali željo po bivanju v njih ter poglobljenem študiju. ... Tako okolje je vzpodbujevalno, kar končno vpliva tudi na voljo in spomin.*²³ Poglejmo drugi primer zgoščene razprave, ki se je ob koncu 14. stoletja sredi evropske diaspore vnela na temo ovoja ali ščita, v katerem je shranjena Tora.²⁴ Nekateri so menili, da je kakršnokoli upodabljanje na ščitu nedopustno, ker tako zapoveduje Druga božja zapoved. Drugi so videli sprejemljivost podob, ki bi bile ustvarjene v dveh dimenzijah, ne bi pa dopustili reliefov. Tretji so se strinjali z uprizoritvijo nebeške kočije, vendar brez človeške figure, ki bi ljudi lahko napeljevala na misel, da je Bog telesen ali celo podoben človeku. Četrti so videli problem v dejstvu, da gledanje podobe nasplošno zaobjame osebnost vsega človeka, v takem stanju pa ta ne more več misliti na Boga. Ti so dodali, da bi na ta način sinagoga, ki naj bi bila prostor čaščenja Boga,

postala prostor nesmiselnih diskusij in preprirov. Zanimiv je primer iz 16. stoletja v Pesaru. Prostor nad najsvetejšim mestom sinagoge, kjer je shranjena Tora, je vseboval realistično izdelana in očem dopadljiva lesena kipa levov. Rabini in učenjaki so videli v tem nevarnost, da bi umetelnost kipov ljudem odvrnila pogled od božjega izročila in bi ti, namesto Boga, pričeli občudovati ali celo častiti uprizorjeni figuri.²⁵

Tako vidimo, kako stalno razvijajoča, obnavljajoča in osvežujoča navodila *halakhah* predpisujejo, katere predmete vsakdanjega in verskega življenja ter v kolikšni meri je le-te dopustno umetelno obdelati.²⁶ Tako lahko najdemo primere sinagog, v katerih so upodobljene rastline, živali in celo popolne človeške figure. Odličen primer slednjega je sinagoga Dura-Europos iz 3. stoletja, ki se nahaja na ozemlju današnje Sirije. Bogata poslikava sten z uprizoritvijo biblijskih odlomkov namiguje na to, kako je včasih tudi Judom upodabljanje pomagalo pri prenašanju Torinega svetega izročila skozi generacije.²⁷ Umetnost je v naslednjih stoletjih preplavila sinagoge in judovske domove, predvsem tiste v diaspori, torej v okoljih, ki so bila pod močnim vplivom tujih kultur. Nenazadnje so ravno Judje v diaspori razvili visoko prefinjeno obrtno sposobnost in občutek za umetnost. Tako je umetnost postala izraz intelektualnega interesa in dejavnosti ljudi, ki jih je usoda iztrgala iz lastnih domov.

Paradoks?

Zdi se, kot da bi zgoraj omenjena dejstva nasprotovala prepovedi upodabljanja, kakor je bilo to predstavljeno v začetku tega sestavka. Čeprav tako Biblija kakor tudi rabinska literatura (ki temelji na biblijskih tekstih) vsebujeta odstavke, iz katerih je moč razbrati teme o vizualnem upodabljanju, ni v nobenem teh spisov najti dokončnega sistematiziranega pregleda, ki bi Jude vodil k raz-

likovanju, v kakšnih mejah se vizualna umetnost lahko še giblje, ne da bi načela veljavnost Druge božje zapovedi. Različno branje ter razumevanje svetih tekstov, zbranih iz različnih zgodovinskih obdobj ter različnih socio-kulturnih okoliščin, je torej najvidnejši razlog, zakaj Judje svojih stališč glede omenjene teme niso nikoli mogli zares poenotiti, mnogokrat pa je ta zapoved postala razlog bolečim ločevanjem v judovstvu samem.

Študije o judovski misli o vizualni umetnosti od antike do danes kažejo na dejstvo, kako so Judje umetnost sprejemali ali jo zavračali.²⁸ Medtem ko so nekateri učenjaki svete tekste brali dobesedno, je drugim razprava o njih predstavljala pot do odgovora na vprašanja, ki so jih zastavljale nove okoliščine. Ta jim je nenazadnje predstavljala izziv, kako živeti ustvarjalno, ne da bi (z)rušili osnovne elemente izročila očetov. Navkljub tovrstni odprtosti različnim interpretacijam in stalnemu razvoju judovskega razumevanja človeka, sveta in Boga, je omejevanje in povsem specifično razumevanje vidne umetnosti ter upoštevanje nauka, ki ga izpoveduje Druga zapoved, Judom pomagala ohraniti enkratnost. Ta jih je, tako v začetku, ko so jih kot Izvoljeni narod obkrožala ljudstva politeističnih verovanj, kot kasneje skozi stoletja pomagala ohraniti lastno drugačnost predvsem od krščanstva ter judovskih sektaških gibanj.

Iz zgornjih izvajanj nam postane jasneje, kako zelo različno je lahko dojemanje ter interpretacija razodete resnice. Dobesedno branje in razumevanje običajno vodita v nevarnost kodifikacije izvirnih spisov, ta pa k dogmatizaciji in uveljavljanju načel, ki ne bi dopuščala nikakršnega prostora ustvarjalnemu duhu. Nadalje, niti kodifikacija ne nudi dolgotrajne gotovosti, saj je ta vsakokrat znova odvisna od novih pristopov ter šol, ki si jemljejo pravico do edinega pravilnega branja. Nadalje nas proči od partikularnega bra-

nja svetih tekstov vodi zavedanje, da sta v primeru neupoštevanja celotnega konteksta tako primerjava tekstov kot posledično tudi dialog izključujoča. Razlog za različno interpretacijo Druge zapovedi je nedvomno najti v različnih okoliščinah, ki so nastale v določenem času. Tako zapovedi nikakor ni mogoče razumeti samo iz principov *halahkah*, ki bi bili ločeni od širšega kontekstualnega okvira, zajemajočega razvoj zgodovine ter krajev, ki so navdihovali judovsko razumevanje umetnosti ter ustvarjalnosti.

In ker človek Boga ni videl, kako naj torej izreče karkoli o njem? Kako vendar naj se človek nauči pravilno uporabljati božjo besedo? Kako naj se ta izogne relativizaciji in razvrstitvenju zapovedi ter posledičnemu neredu?

Pravo in pravilno razumevanje lahko izhaja samo iz poglobljenega študija in samo-predajanja tekstu samem. Torej gre tudi Drugo zapoved tako kot vso Toro razumeti v smislu osnove, ki bi ljudem omogočila iskanje avtentične resnice. Ko Jud bere Toro, se vanjo poglablja, jo razmišlja in meditira, dokler *vsaka njegova misel in dejanje* ne postaneta *izraz Tore same*.²⁹ Kdor študira Toro ter posveti lastno življenje v skladu z njenim naukom, bo *stopil v neposreden odnos z organizmom njene božje resničnosti*.³⁰ To je torej edina možna pot, ki kakršnokoli razpravo usmerja v iskanje celotne in globlje resnice o Drugi božji zapovedi. Odprtost v razpravo in dialog sta nujna za vsakogar, ki se želi obvarovati napačnega razumevanja izvirne besede. Pravzaprav je razprava o upodabljanju vseskozi ostala pomemben predmet krogov ter gibanj, za dogmatično branje originalnih spisov pa velja, da to, vsaj rabinski miselnosti, ni bilo nikoli zares lastno.

Zaključek

Judje verjamejo, da je edini in pristni zapisovalec zapovedi Bog sam. Ker beseda v vsem judovskem izročilu zavzema prednostno mesto, se zdi, da je umetniško ustvarjanje v

judovski religiji in kulturi pogosto omejeno ter okrnjeno. Kljub temu v zgodovini Izvoljenega ljudstva obstajajo poskusi, kako božje attribute posredovati skozi podobo. Interpretacije Druge zapovedi in odzivi nanjo so se razlikovali od kraja do kraja, od generacije do generacije. Včasih je bil odziv povsem odklonilen, najdemo pa tudi izredne primere vizualnih upodabljanj, ki so strogo povezana s slavljenjem pravega in edinega Boga sredi judovskih svetišč ali skupnosti. Navsezadnje je *hiddur mitzvah* ostala vseskozi pomemben element judovske kulture. Končno naj bi glede umetnosti obveljala usmeritev v tiste vrste ustvarjalnost, ki bi obiskovalca, udeleženca, vernika in molilca vodila k vzkliku: *To ni nič drugega kakor hiša Božja in vrata nebeška*.³¹ Največkrat so Judje na vodstvenih mestih, v večini duhovniki sami, razločevali in odločali, katere vrste vizualna umetnost je še ustrezna za določeno skupnost, da bi le-ta ljudem pomagala ohraniti in utrditi vero. Skozi primere smo videli, da biblijske Druge zapovedi ne gre pripisovati judovski neobčutljivosti za umetnost, ampak predvsem strahu po odvrčanju Judov od Stvarnika in skrivnostnega Boga JAHVE-ja, enega in edinega Boga Izraela, ki je Izraelce izpeljal iz sužnosti in jih končno imenoval svoje lastno Izvoljeno ljudstvo.

Naj pregled vprašanja vizualnega upodabljanja v judovstvu zaključimo z besedami Abrahama Josepha Saloma Graziana iz diaspore v Pesaru, ki je konec 17. stoletja, po dolgotrajnem razločevanju ter diskusijah v lastni skupnosti, končno dovolil figuri levov v sinagogi nad mestom, kjer je shranjena Tora: *Naj nas Bog, resnični Gospod, vodi po pravi poti, da bi videli vso čudovitost Njegove Tore. Amen, tako naj bo po Njegovi sveti volji*.³²

Bibliografija:

Leonora Batnitzky. *Idolatry and Representation – The Philosophy of Franz Rosenzweig*. Princeton University Press, 2000.

Louise Jacob. *A Jewish Theology*. DLT, 1973.
 Louise Jacob. *Principle of the Jewish, Faith – An Analytical Study*. Valentine-Mitchell, 1964.
 Seth D. Kunin. *Themes and Issues In Judaism*. Cassell, 2000.
 Vivian B. Mann. *Jewish Texts on the Visual Arts*. Cambridge University Press, 2000.
 Mary E Mills. *Images of God in the Old Testament*. Cassell, 1998.
 Alan Unterman. *The Jews – Their Religious Beliefs and Practices*. Sussex Academic Press, 1999.
<http://www.beth-elsa.org/>.
<http://www.biblegateway.com/>.
<http://www.breslov.com/bible/>.
<http://www.jewishencyclopedia.com/>.
<http://www.jewishvirtuallibrary.org/>.
<http://www.myjewishlearning.com/>.

1. 2 Mz 20,4 (V slovenskem prevodu članka je uporabljen Slovenski standardni prevod, v originalu pa se avtor drži angleškega prevoda, ki je izšel l. 1917 pri *Jewish Publication Society* in ga je mogoče najti na: <http://www.breslov.com/bible/>).
2. N. Salomon, Picturing God, v: Seth D. Kunin, *Themes and Issues In Judaism*, Cassell, 2000, 136.
3. Vivian B. Mann v zbirki spisov *Jewish Texts on the Visual Arts* navede sedem biblijskih odlomkov, v katerih se pojavi Druga Božja zapoveda (Vivian B. Mann, *Jewish Texts on the Visual Arts*, Cambridge University Press, 2000).
4. 2 Mz 20,3.
5. 2 Mz 32,8.
6. Kaj naj bi tele zares pomenilo, je še vedno predmet diskusij. Podobe teleta so skupne religijam bližnjevzhodnega miljeja. V Egiptu najdemo svetega bika Apisa, v kanaanski literaturi je glavni bog El včasih imenovan bik, kar po vsej verjetnosti nakazuje na moč, ki naj bi jo ta imel. Slednja je podobna moči groma, nad katero naj bi bog Baal vladal
7. Ezk 4,1-3.
8. Salomonov tempelj, imenovan tudi Prvi jeruzalemski tempelj je bil zgrajen v 10. stoletju pr. Kr. in uničen leta 586 pr. Kr. Drugi jeruzalemski tempelj je bil zgrajen l. 516 pr. Kr. ter uničen leta 70 po Kr. Judom je tempelj pomenil pomenil središče religioznega in kulturnega življenja ter enega najpomembnejših elementov narodove identitete.
9. *Kehilla(h)* v hebrejščini pomeni skupnost, predvsem skupnosti širšega Izraela ali judovskega ljudstva kot celote. (<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourcel/glossK.html/>).
10. Moses Maimonides (1135-1204).
11. http://www.myjewishlearning.com/ideas_belief/

- About_Jewish_Thought/About_Ideas_TO/AboutIB_BibRab.htm/.
12. 5 Mz 4,15.
13. 5 Mz 4,12.
14. Louise Jacob, *Principle of the Jewish, Faith - An Analytical Study*, Valentine-Mitchell, 1964, 123.
15. Mary E. Mills v študiji *Images of God in the Old Testament* (Cassell, 1998) našteje celo paleto podob Boga, upoštevajoč imena, ki si jih nadene Bog sam skozi lastno razodetje človestvu; Norman Solomon v spisu *Picturing God* prav tako citira različna imena Boga, kakor se ta sam razodeva (Seth D. Kunin, *Themes and Issues in Judaism*, Cassell, 2000).
16. Kabala ali *Qabbalah* pomeni "prejeta tradicija", sicer pa predstavlja sistem judovske teozofije in misticizma.
17. Louise Jacob, *A Jewish Theology*, DLT, 1973, 63.
18. 2 Mz 31,3-5.
19. Pravilo poznano kot *biddur mitzvah* pomeni vizualno slavljenje Boga. Korenine tega pravila najdemo v Bibliji, v že omenjeni 2 Mz 31,3-5 in v 2 Mz 15,2, ki pravi: "To je moj Bog, zato ga bom hvalil," in drugje (<http://www.beth-elsa.org/abvo30802.htm/>).
20. 1 Kr 6,32.
21. Traktat Suhot 51b, <http://www.myjewishlearning.com/>.
22. Zakoni o idolatriji imenovani *Avodah Zarah* (heb. "tuja čaščenja") so popisani v Mišni, ki je zbirka judovskih ustnih zakonov, ki so obstajali na koncu 2. stoletja p. Kr. Te je zbral, pregledal in izdal princ rabi Juda. Delo je uradno veljavna zbirka spisov zgodnjega izročila in jo Judje uporabljajo kot podlago za razpravo o Talmudu. (Po: Vivian B. Mann, *Jewish Texts on the Visual Arts*, Cambridge University Press, 2000, 20-21; <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/>).
23. Ma'aseh Efod (Profiat Duran, Španija, ok. 1360-1414). Vivian B. Mann, *Jewish Texts on the Visual Arts*, Cambridge University Press, 2000, 14.
24. Vivian B. Mann, *Jewish Texts on the Visual Arts*, Cambridge University Press, 2000, 114-120.
25. Vivian B. Mann, *n. d.*, 120-123.
26. *Halakhah* predstavlja celoto zakonov ter uredb judaizma, ki so nastajali od biblijskih časov. Ti predpisujejo spoštovanje verskih predpisov in urejajo način vsakdanjega življenja ter tako vodijo judovsko ljudstvo. Pravila *halakhah* se precej razlikujejo od zapovedi v Pentatevhu, prvi knjigi Biblije. Namen *halakhah* je pravzaprav ohranjenje in prenos besednega izročila in božjega razodetja prihajajočim generacijam (<http://www.britannica.com/eb/article-9038847/Halakhah/>).
27. Ostali primeri so sinagoga v Hamat Tiberias z upodobitvijo zodiakalnega kroga s Heliosom in njegovo kočijo v središču. Podobno upodobitev je mogoče najti v talnem mozaiku v sinagogi Beth Alpha; v sinagogi Tzipporit je voznik kočije sonce, ki z žarkom osvetljuje kočijo ter tako vodi konje. Kako je ta mit našel pot v judovsko folkloro, je razvidno iz odlomkov Talmuda in Midraš. (Iz različnih virov na e-strane: www.myjewishlearning.com).
28. Vivian B. Mann, *n. d.* Vse razprave te študije temeljijo na osnovi Biblije, Mišne in Talmuda, kar pomeni treh glavnih virov judovskega izročila.
29. Alan Unterman, *The Jews - Their Religious Beliefs and Practices*, Sussex Academic Press, 1999, 24.
30. A. Unterman, *n. d.*, 25.
31. 1 Mz 28,17.
32. Glej op. 25; Vivian B. Mann, *n. d.*, 123